

Vladimir Gvozdien

MAGIJSKI REALIZAM I POLITIKA PRIČE: ISTORIJSKI POSTMODERNIZAM U SRPSKOM ROMANU

(*Hazarski rečnik* Milorada Pavića, *Sudbina i komentari* Radoslava Petkovića i *Opsada crkve Svetog Spasa* Gorana Petrovića)

Poznato je da se srpski roman u osamdesetim i devedesetim godinama prošlog stoleća intenzivno bavio starom, navodno zaboravljenom (ili, kako se ponekad kaže, potisnutom) prošlošću koja obuhvata dugo trajanje od premodernog doba preko srednjeg veka sve do prosvećenosti i romantizma. Ova promena podudarila se sa usponom političkog idealizma i nacionalnog emancipacijskog žara tokom i nakon raspada socijalističke Jugoslavije i njene kulturne politike. Ovaj „istorijski obrt” može se tumačiti dvojako – kao varljivi pokušaj povratka korenima i kao osobena arheologija pomoću koje pisanje nastoji da ispita nesigurno tlo savremene političke, ekonomske i kulturne tranzicije iz socijalističkog sistema u demokratiju i kapitalizam. U stvari, čini se da se ovaj romaneskni pristup, koji je moguće posmatrati i kao svesno postmoderno dvostruko kodiranje, može razumeti kao deo potrage za kulturnim kapitalom koji bi se lako – možda isuviše lako – mogao pronaći u (dalekoj) prošlosti. U pokušaju da se sagledaju veze između magijskog realizma i savremene narativne politike vezane za temu prošlosti, u ovom ogledu ćemo kritički razmotriti tri izuzetno uspešna primera istorijskog postmodernizma u savremenoj srpskoj književnosti: *Hazarski rečnik* Milorada Pavića (1984), *Sudbinu i komentare* Radoslava Petkovića (1993) i *Opsadu crkve Svetog Spasa* Gorana Petrovića (1997).

Sva tri romana uzimaju istorijske događaje kao osnovu svojih arheoloških narativa, ali i dovode u pitanje pojam istorije, koji je sam, naravno, istorijski i politički uslovljen. *Hazarski rečnik* je fiktionalna borhesovska rekonstrukcija izgubljene enciklopedije o jednom narodu koji je u 10. veku živeo na obalama Crnog mora i potom zauvek iščezao iz istorije. Priča ima tri vremenska sloja: srednjovekovno razdoblje hazarske kontroverze, vreme u kojem se pojavilo prvo izdanje *Hazarskog rečnika* u 19. stoleću i savremeno doba objavljivanja drugog izdanja *Hazarskog rečnika*. Roman *Sudbina i komentari* priča priču o Pavelu Volkovu, Rusu srpskog porekla, mornaričkom oficiru koji je u vreme Napoleonskih ratova pošao u tajnu misiju u Trst kako bi prikupljao podatke o kolonizaciji i osvajanju Balkana. Povest o Volkovu paralelno prate priče o istoričaru Pavlu Vukoviću, zatečenom usred previranja Mađarske revolucije iz 1956. godine i sovjetske vojne intervencije na ulicama Budimpešte, kao i o istorijskoj ličnosti Đorđu Brankoviću (1645–1711) koji je, tragajući za nacionalnim političkim legitimitetom u osvit modernog doba, u sred-

njovekovnom maniru napisao *Hronike slavenosrpske* u pet tomova. U *Opsadi crkve Svetog Spasa* glavni tok priče se bavi opsadom manastira Žiča koja se zbivala krajem 18. stoleća. Ali ta povest se prepliće sa pričom o padu Carigrada tokom Četvrtog krstaškog rata, kao i sa narativom o srpskim političkim nevoljama iz devedesetih godina prošlog veka. Očigledno je da nas ovi romani odводе u različita istorijska razdoblja, ali to čine kako bi (iznova) povezali naše savremeno doba sa prošlošću, implikujući stav da je prošlost važna i da se može posmatrati kao neka vrsta upozorenja za savremene generacije.

Koje osobine ovih romana nas opredeljuju da ih svrstamo u istorijski postmodernizam? Najpre, čini se da Pavićev roman – a Petković i Petrović su njegovi neposredni sledbenici u tome – spretno razrađuje poznate ideje koje je krajem sedamdesetih artikulisao Žan-Fransoa Liotar. Kao glavni znamen postmodernog stanja, Liotar vidi „nepoverenje u metanarative”, odnosno činjenicu da velike (pre svega naučne) priče o sintezi više nemaju legitimitet, što za posledicu ima život u okruženju raznorodnih, nesvodljivih, singularnih jezičkih igara (v. Liotar, 1988). Samo pet godine nakon pojave Liotarove uticajne knjige, u fikcionalnom predgovoru za svoj roman, Pavić pretvara nepoverenje u velike priče u načelo čitanja njegovog romana, koji se može „čitati na bezbroj načina” (Pavić, 1984: 18). U „Prethodnoj napomeni” *Hazarski rečnik* je predstavljen kao „otvorena knjiga” koja „može steći u budućnosti nove spisatelje, nastavljače i dopisivače” (Pavić, 1984: 18). U predgovoru takođe saznajemo da se glavni tekst sastoji od tri dela strukturirana pomoću enciklopedijskih odrednica poređanih prema alfabetskom redosledu. Tri knjige ovog rečnika – Crvena, Zelena i Žuta – izlažu hrišćanske, islamske i hebrejske „izvore” ili verzije događaja vezanih za versko preobraćenje Hazara. Shodno tome, Pavić priziva pluralnost tumačenja, moguće postojanje višestrukih verzija istih događaja koje postoje zahvaljujući slobodi čitalaca da pronađu vlastite putanje kroz tekst.

Petković se uspešno koristi komentarom kao postupkom koji osporava poverenje u velike priče. To se može tumačiti kao opsesija postmoderne književnosti komentarom kao jedinom mogućom verbalnom aproksimacijom objekta u kojoj – kao što čitamo u podnaslovu Glave XIII Knjige prve *Sudbine i komentara* – „[...] tok pripovedanja, poput nekog Holanđanina lualice, nastavlja da tumara po mestima i vremenu različitim od vremena i mesta naše priče” (Petković, 1994: 41). Imajući u vidu činjenicu da je naš doživljaj sveta relativan i promenljiv, Petković u svoj roman uključuje različite paratekstualne i tekstualne komentare: svaka od tri knjige ima kratak uvodni deo u kojem se najavljuje radnja koja sledi, zatim svaka glava sadrži sličnu najavu sa umetnutim metafikcionalnim ili fikcionalnim celinama. Naravno, ovakav pristup je znan iz romana pisanih u razdoblju koje neposredno prethodi onome na koje se upućuje u prve dve knjige samog romana – u pitanju je 18. stoleće, vek prosvetljenosti u kojem je komentar, bilo direktan bilo izražen u dugim naslovima poglavlja ili čitavih dela, bio vodeći intelektualni način obraćanja pisca čitaocu. Međutim, čini se, kako čitamo u naslovu, da je u ovom slučaju komentar važniji od priče, jer nema metanarativa (velike priče) o sudbini, postoje samo komentari nepouzdanog pripovedača koje treba uzeti sa rezervom: nije loše da čitalac „ispolji izvesno

nepoverenje prema pišćevim naznakama – otvoreno govoreći, nepoverenje koje treba da gaji ne samo na ovom mestu – jer i pisac lako pada u grešku da neka sopstvena osećanja i iskustva olako pobrka sa junakovim” (Petković, 1994: 23).

Glavna tema romana Gorana Petrovića je srpska nacionalna istorija, čime se postavlja nelagodno pitanje o tome da li književna relativizacija istorije znači apsolutizaciju nacionalne storije (priče) u maniru (post)romantičarskog mita. Ovo pitanje ćemo razmotriti kasnije kad budemo diskutovali o politici magijskog realizma. No kad smo već kod teme nacionalne (i)storije, valja reći da Petrovićev roman posmatra opsadu kao globalnu povесnu metaforu. Istorija se posmatra kao vertikalna različitih opsada, od krstaških ratova, preko napada Bugara na manastir Žiča, sve do NATO bombardovanja u Bosni. Politika romana nam govori da je srpska nacija neprestano izložena različitim opsadama, odnosno da mora da preživljava složenu istoriju koju usmeravaju nadmoćne imperije i države. Ovo može izgledati kao trivijalna pozicija ukoliko se pod tim podrazumeva da je narod pasivan, a ne aktivan učesnik u političkim zbivanjima, odnosno u istoriji. Istorija nije samo trpljenje, bez nje bi bilo nezamislivo ma kakvo aktivno stvaranje vlastite „sudbine”. No ovaj roman predočava vrlo zanimljiva formalna rešenja – tu je Petrovićev postmodernizam zbilja delotvoran. Roman pripovedaju različiti pripovedači: obični ljudi iz naroda, istorijske ličnosti (Sveti Sava, njegov otac Simeon, mletački dužd Enriko Dandolo, kralj Milutin, kralj Dragutin), neimenovani glasovi, a u jednom trenutku čitamo bezlični novinski članak koji sadrži najnovije vesti. Roman je fragmentaran, ispunjen mnogobrojnim belinama, radnja je na trenutke nemotivisana, čime se spretno postiže utisak haotičnosti političke istorije. Ne treba stoga da nas čudi što se Petrovićev ambivalentni roman tumači na dva suprotstavljena načina. S jedne strane, on je viđen kao simbolički napor sazdanja storije (priče) koja je etički superiorna u odnosu na istoriju, odnosno kao pokušaj da se politička istorija jednog naroda zameni istorijom priče i jezika, kulturnom istorijom koja bi igrala ulogu temeljne sveze unutar nacionalne zajednice (v. Vladušić, 2000). S druge strane, tvrdi se da ovaj roman preuzima postmoderne spisateljske strategije samo kako bi čitaoca uvukao u paranoičnu ideju o apstraktnim (čitaj: preuveličanim) pretnjama srpskoj naciji i njenom jeziku i istoriji (v. Ilić, 2006). Na kraju poglavlja ćemo se vratiti diskusiji o političkim upotrebama postmodernizma u sva tri romana.

Za sada je dovoljno reći da se sva tri dela mogu bez ostatka označiti sintagmom „istoriografska metafikcija” (Hutcheon, 1989), budući da dopuštaju govor različitim glasovima, aktuelizuju alternativne, pluralne istorije kako bi podrili uobičajene opise događaja o kojima je reč. Prema Lindi Hačn, historiografska metafikcija je samosvesno prozno delo koje tematizuje pisanje istorije. Ovi romani nas neprestano podsećaju na to da istorije nije „prošlost”, već narativ koji se temelji na dokumentima i drugim materijalnim ostacima nastalim u prošlosti i „otkrivenim”, odnosno tumačenim danas. U svojim nastojanjima da ospore vladajuća viđenja istorije, Pavić, Petković i Petrović na sličan način istorijsko iskustvo vide kao palimpsest, kao skup heterogenih slojeva i ponavljanja prošlosti.

Stoga se čini da je osnovna premisa ovih pisaca da živimo u svetu prekrivenom velom zaborava. Informacije su dostupnije nego ikada pre, a ipak smo svedoci neviđenog ubrzanja zaborava. Mora se primetiti da je ova ideja o istoriji ukorenjena u atmosferu kraja osamdesetih i početka devedesetih godina prošlog veka u Srbiji kada su mnogi smatrali da je najvažniji zadatak intelektualaca da odgovore na izazov procesa izgradnje nacije nakon propasti Jugoslavije. Ali mora se takođe dodati da ovakav pristup umetnosti romana spretno stapa globalne i lokalne trendove. Prema jednoj tvrdnji Fredrika Džejmsona, „postmodernizam je pokušaj da se sadašnjost misli istorijski u dobu koje je zaboravilo kako se uopšte istorijski misli” (Jameson, 1991: 3). Lokalno posmatrano, vladalo je mišljenje da je prava srpska istorija bila u socijalističkom periodu potisnuta i zaboravljena i da joj se sada nekako moramo vratiti. Kako se čini, književnost je opažena kao jedan od valjanih načina obnove istorijskog pamćenja, zato što je u tom trenutku dopuštala postmodernu mnoštvenost narativa, a takva mogućnost je korisno političko sredstvo u turbulentnim vremenima. Stoga se može tvrditi da ova dela izražavaju dvostruko kodirani postmodernizam u kojem istorijske reference ulaze u igru kako bi se osporile postojeće pretpostavke, i to ne u ime okamenjenog lokalnog značenja, već u pokušaju praćenja globalnih tokova.

Ali ovde se javlja jedna kritička primedba: koje su to *postojeće* pretpostavke? Na ovo pitanje nije lako odgovoriti. Skeptik će uvek postavljati pitanje o tome šta je vladajuće znanje o nečemu. Često je u pitanju konstrukcija, jer dominantno je stvar opažaja sve dok se nekako ne dokaže da je ono zaista samo široko rasprostranjeno i, u stvari, promenljivo. Osim toga, ne postavlja se ovde pitanje dominantnog tumačenja istorije ili bilo čega drugog, već je danas pre reč o krizi mogućnosti bilo kakvog zaista vladajućeg tumačenja. Zato se čini da ovi romani, kao povesti o porazu, na sjajan literaran način, dakle vrlo elegantno, jašu na talasu koji pokušavaju da preskoče.

Za naše svrhe takođe je važno naglasiti da se „istoriografska metafikcija ipak ozbiljno bavi jednom od ključnih dilema postmoderne estetike: odnosom između stvarnog i onoga što nastoji da predstavi stvarno” (Nicol, 2009: 105). Upravo u ovom treba tražiti tačku u kojoj se seku istoriografska metafikcija i magijski realizam. Naime, historiografija se počela posmatrati kao protetička nauka koja neprestano traga za pouzdanim načinima restauracije sećanja i izgovaranja poslednje reči o prošlosti. Fikcija, naravno, ne veruje u moć poslednjih reči o prošlosti, ali to još uvek ne znači da je književni tekst čista i bezbrižna fantazija. Pavić, Petković i Petrović dobro znaju da tama istorije zahteva različita pomoćna sredstva njenog osvetljavanja u vidu komentara, slika, rečnika, arhive ili čak notnog zapisa. Ovi romani se stoga moraju posmatrati u kontekstu šireg pokreta unutar književnog polja s kraja prošlog stoleća, obeleženog potragom za mogućim načinima intervenisanja u retoriku činjenica. Intervencija je neophodna kako bi se ponovo izmislila, povratila ili barem delimično potvrdila funkcija umetnosti kao kulturnog pamćenja, i dalje kadrog da prevaziđe singularnost i smrt. Shodno tome, u romanima su prisutne višestruke, ali često paralelne istorijske i savremene priče: Pavić ispisuje trojni

rečnik, Petković stvara homologne priče, Petrović kao da veruje u ideju o večnom ponavljanju istog. Opisani događaji u ovim romanima su razdvojeni dugim vremenskim razdobljima, ali se kroz paralelizme postiže utisak ponavljanja, tako da je važno govoriti – kad je reč o romanesknim strukturama – o komplementarnosti događaja bez raspleta, odnosno njihovog konačnog ishodišta.

Naravno, intervencija u retorici činjenica podrazumeva veliku svest o tradiciji, znanjima i ideologijama, koji su obeležili 20. stoleće u tolikoj meri da je potraga za drugačijim putem gotovo u potpunosti unapred obesmišljena. No, kako se čini, naši pisci, kao „postmoderni” ljudi, dobro znaju da književnost ne može ni pojmiti, ni braniti, jednu i jedinstvenu istinu, bez obzira na to da li je reč o estetskoj relaciji (forma, struktura, stil...) ili o intervenciji u tokove kulturnog pamćenja. Ishod je da sva tri romana izražavaju zanimljivu napetost između estetskog imperativa i intervenciju u kulturno pamćenje. S jedne strane, autori stupaju u dijalog sa savremenim političkim trenutkom, što ove romane čini podložnim političkom čitanju, naročito kod američkih tumača (v. Wachtel, 1998; Damrosch, 2003). S druge strane, oni su uspeali u traganju za sopstvenim književnim programom koji, kombinujući epistemološke uvide o granicama razumevanja prošlosti sa idejom o neumitnosti pričanja priče, u isti mah ostvaruje utisak kontinuiteta i prekida, znanja i neznanja, nužnosti i slučaja. A sredstvo koje pomaže u njihovim književnim nastojanjima je definitivno magijski realizam.

Šta kvalifikuje ove romane da budu posmatrani u kontekstu magijskog realizma? Često poređen sa Horheom Luisom Borhesom, Pavić je viđen kao „oduševljeni poštovatelj magijskog realizma” koji priča „svoje priče kroz karakteristično preplitanje mitskog i istorijskog” (Bahun-Radunovic, 2008: 223). Nema nikakve sumnje da je Petrović Pavićev neposredni nastavljaj, dok se Petković koristi manjim brojem elemenata iz repertoara magijskog realizma, naročito snovima, ali i pominje starijeg Pavića na početku 9. glave Knjige prve (vezano za Zaharija Orfelina) i navodi Borhesove reči o vrtovima i muzici na početku 9. glave Knjige druge. Međutim, ton ovih romana se i te kako razlikuje: Pavić i Petković svoje romane izlažu u suptilnom komičnom tonu, dok Petrović predočava ozbiljnu povest o istorijskoj patnji, gotovo bez ikakvog traga ironije ili humora. Ali stilovi trojice pisaca imaju određene sličnosti: oni upotrebljavaju ritmičke obrasce, neobičajene metafore, neobične slike i pesnička sredstva.

Ukratko, ovi autori imaju nešto što bi se moglo nazvati „barokni” smisao za narativne detalje. To ne bi trebalo da nas iznenadi ukoliko se podsetimo da je Pavić 1970. godine objavio obimnu *Istoriju srpske književnosti baroknog doba*. Neobični akteri Pavićevog naučnog dela – graver i pesnik Zaharije Orfelin (1726–1785), pesnik i prozni pisac Lukijan Mušicki (1777–1837) i diplomata i pisac Đorđe Branković (1645–1711) postaju važni likovi u *Sudbini i komentariima*. Uostalom, barok je već viđen „kao još jedna grana magijsko-realističkog porodičnog stabla” (Zamora, 2005: 40), utemeljena na bogatstvu narativnih detalja i na senzualnoj, kitnjastoj, dinamičnoj i teatričnoj teksturi. Svi ovi elementi mogu se pronaći u složenom stilu *Opsade crkve Svetog Spasa*. Isto tako,

mora se primetiti da je u ovim romanima uočljivo prisustvo mnoštva detalja, u nekim trenucima možda i prekomerno prisustvo, jedan eksces osoben za barokni pristup koji nastoji da redukuje materijalnu specifičnost objekata, odnosno da dosegne „preobražaj objekta” (Paz, 1988: 53). Jasno je, dakle, da ovde postoji „barokna veza” (v. Zamora, 2005: 28-29) utemeljena na napetosti između prirodnog i veštačkog, čulnog i duhovnog, siromaštva i obilja, površine i dubine. Kao kod Borhesa, ovde strategije idealizacije podričaju magičnost materijalnog sveta kako bi se stvorila magija „sekundarnih” objekata (Zamora, 2005: 44).

Čini se da se okvir od pet osnovnih osobina magijskog realizma kao narativnog modusa, koji je razvila Vendi Faris, može bez ostatka primeniti na naše primere:

Prvo, tekst sadrži „nesvodljivi element” magije: drugo, opisi u magijskom realizmu detaljno predočavaju snažno prisustvo fenomenalnog sveta; treće, čitalac može dospeti do uznemirujuće sumnje u pokušaju da pomiri dva protivrečna razumevanja istih događaja; četvrto, u narativu se stapaju vrlo različiti elementi; i, konačno, magijski realizam remeti prihvaćene ideje o prostoru, vremenu i identitetu. (Faris, 2004: 7)

„Nesvodljivi element” magije je sveprisutan u ovim romanima i najvećma je povezan sa ulogom snova i stalnim podrivanjem empirijskog vremena. U Pavićevom slučaju, to je glavni problem koji pokreće čitav roman: hazarski kagan je sanjao san koji niko ne razume. Stoga on poziva predstavnike tri velike religije da protumače taj san, obećavši im da će njegovo pleme preći u onu religiju čije objašnjenje bude najubedljivije. No „nesvodljivi element” se verovatno najbolje može videti u borhesovskom „Zapisu o Adamu Kadmonu”:

Hazari su u snovima ljudi videli slova i tragali u njima za pračovekom, predvećnim Adamom Kadmonom, koji je bio i čovek i žena. Verovali su da svakom čoveku pripada po jedno od slova azbuke i da svako od tih slova predstavlja deo tela Adama Kadmona na zemlji i da se u snovima ljudi ta slova kombinuju i oživljuju u Adamovo telo. (Pavić, 1984: 167)

Slično tome, u Petrovićevom romanu su snovi neka vrsta paralelnog sveta: ljudi se susreću, odlaze u lov ili zaljubljuju u snovima, koji su ponekad stvarniji od stvarnog života. Da li je magija svojstvo predmeta ili mi kroz predmete generišemo magiju? Uporedo sa postojanjem u stvarnosti, likovi ova tri romana žive u svetu koji ne samo što je različit od stvarnosti, već ima i veći značaj od nje. Stoga se, dok čitamo ove romane, stvara utisak da je postojala magija pre same stvarnosti: Hazari su posedovali savršeno znanje koje su izgubili nakon „stvarnosti” njihovog preobraćenja i nestanka; u Petrovićevom romanu postoji tajni jezik ptica koji se nalazi iza same istorijske stvarnosti. U nešto manjoj meri i Petković se koristi magijskim elementima, događajima i silama unutar izrazito realističke matrice, često otkrivajući centralna pitanja u tekstu kroz magiju – snove i iluzije.

Iako se čini da naši pisci ponekad previše veruju priči, očigledno je da nastoje da pokažu da dokumentarni realizam, tamo gde je prisutan, nije u funkciji prozirnosti, već je (zlo)upotrebljen kako bi se podrila ideja o raspoloživosti ljudskog iskustva, uvek utemeljenog na određenim, prethodećim narativima: „Ništa na ovom Svetu nije postojalo, niti će ikada ozbiljno postojati, a da prethodno nije detaljno ispričano” (Petrović, 2001: 215). Sve je integralni deo priče, što znači da nešto zadobija smisao samo ukoliko postoji u priči. Magijski realizam pretpostavlja da se nešto što je neobično zaista dešava (Bowers, 2004: 19) – ovde je to (ne)moguća egzistencija Hazara koji žive u isti mah svuda i nigde; neobični život Pavela Volkova koji se ne okončava u 19. veku nego se proteže sve do našeg vremena; srednjovekovna opsada pravoslavnog manastira koja se u stvari nikada nije okončala.

U jednom sugestivnom tumačenju, sva tri romana „mogu podsećati na određena hazarska ogledala, napravljena od uglačane soli, koja se javljaju u dve varijante, u sporijoj i brzijoj, odražavajući prošle i buduće događaje, ali ne i sadašnje” (Damrosch, 2003: 265). U *Opsadi crkve Svetog Spasa* pak čujemo reči srednjovekovnog trgovca koji smelo viče nasred trga: „Trgujem vremenom! Kupujem svako, i najkraće sada! Za prošlo dajem ono buduće, a buduće trampim za ono nekada!” (Petrović 2001: 20) Podrivanje „zemnog”, empirijskog vremena kroz upotrebu retorike što teži da zamagli razliku između čudnog i običnog karakteristično je za Pavića, a naširoko ga upotrebljava Petrović. Koristeći se idejom da neki događaj u prošlosti ima neposredan uticaj na sadašnjost, bez ikakvog jaza između ove dve instance, ovi pisci pokušavaju da potkopaju ne samo empirizam sveta, već pre svega empirizam teksta. Oni kao da nastoje da poremete logiku uzroka i posledice, povezanu sa uobičajenim predstavama o prirodi realističkog romana, uključujući tu i upotrebu neobične onomastike, imena koja nam zvuče sasvim čudno – za neke možda i iritantno (na primer, Pribil, Aleman, Isailo, Filipa, Joanikije, Tihosava, Družana, Ikonije u *Opsadi crkve Svetog Spasa*; Isaija, Petkutin, Kalina, Gelsomina, Nikon u *Hazarskom rečniku*). Shodno tome, magijsko može da bude bilo šta što narušava empiriju – lična imena, verovanja, sujeverje, mitovi, legende, ali i nešto što liči na lične autorove fantazije.

Romanopisci uspevaju u nameri da unesu nejasnoću u historiografske prezentacije, jer „[...] čak i onda kada se iznesu jake tvrdnje, one su skoro odmah potkopane ili dovedene u sumnju” (Wachtel, 1998: 212). Magijsko-realistički pristup vremenu i vremenitosti pokazuje da nema velike istine na koju se možemo osloniti. U Petrovićevom romanu čitamo da kelija Svetog Save u manastiru Žiča ima četiri prozora koji gledaju ne samo u pravcu strana sveta, već i ka četiri pravca vremena: prvi prozor je prozor onoga sadašnjeg; kroz drugi i treći prozor „Sava vide ono šta je bilo i šta će biti”, dok se kroz četvrti prozor vidi ono što se dešava sada, ali ne i ovde, „nego ispred, na nekoliko daljina” (Petrović, 2001: 29). Pavić takođe stapa različite oblasti, mnogobrojne odrednice u *Rečniku* ne bave se samim Hazarima, već likovima koji pokušavaju da reše hazarsko pitanje u dva različita doba: na kraju 17. i na koncu 20. stoleća. Slično važi i za Pavela Volkova u

Sudbini i komentarima. Njegova priča ne okončava se tokom njegovog života, već tek u 20. veku, u figuri historičara Pavla Vukovića. U jednom metafizičkom odlomku, pripovedač upozorava čitaoca da će morati da preskoče veliki vremenski razmak:

Ono čega čitalac mora biti svestan jeste da način na koji se jedna priča zbiva u vremenu nije ni malo jednostavan. Naime, u svakom odseku vremena odvija se, istovremeno, više priča i odvija ju se izmešane: neke od priča jesu u međusobnoj vezi, ali veza mnogih priča je samo prividna; spaja ih, zapravo, samo sinhronicitet vremena. Takođe, samo izuzetno, jedna priča započinje i završava se u jednom jedinom vremenskom odseku. Najčešće, ona zauzima jedan duži period, više različitih vremenskih odseka, bez obzira šta pod ovim odsecima podrazumevali: sate, sedmice, godine ili stoleća. (Petković, 1994: 247)

Kad posmatramo sudbine istorijskih dvojnika Pavla Volkova i Pavla Vukovića uočavamo da ih okrutni, isuviše ljudski slučaj, sprečava da ostvare punoću postojanja, oličenu kako u ljubavnoj priči, tako i u epifanijskim trenucima vezanim za svakodnevni život i njegove kategorije uspeha, lepote i poželjnosti. Umesto jednostrane slike pojavnog sveta, postoji interesovanje za ljudsku sudbinu, koja se otkriva samo trenutno, u neposrednoj stvarnosti, i vodi ka varljivim dubinama smisla koji popunjava prazninu u nama.

Nasuprot ispraznosti i banalnosti savremenog sveta, ali i uprkos ideji o književnosti iscrpljenosti, Petković je, spretno kombinujući pesnički talenat, odmerenu erudiciju i razrađene literarne veštine, posebno uspeo u kreiranju lika Pavla Volkova. Priča o Volkovu uspeva da nas izbaci iz zatvorenih mikrosvetova u bogati svet priče, bez stvaranja iluzije da junak ili pripovedač mogu lako da ovladaju „svetom” ili „sudbinom”. Priča o Pavlu Vukoviću pak sadrži danas potrošenu raspravu o komunizmu, i mogla bi poslužiti kao nelagodan dokaz neumerenih nada dobrog dela istočnoevropskih intelektualaca u bolje sutra, nada zasnovanih na idealizaciji Zapada, i zanemarivanju komplikovanog odnosa demokratije i kapitalizma, kao i na naivnoj veri da ovo drugo nije samo još jedna rasprostranjena i ne preterano empatična ideologija. No bez obzira na to da li se uvek slažemo sa ideološkim elementima u romanu, jasno je da je Petković pravi pisac koji otkriva ono bitno u sitnim stvarima i zbivanjima, kao što su padanje kiše, snovi i dematerializovani opisi uskih tršćanskih ulica kojim hodaju senke. U poslednjoj, patetičnoj rečenici *Sudbine i komentara* u odeljku *Summa*, učimo da šuma može postati vrt na osnovu kojeg će junak/čitalac „spoznati istinu sveta, svoju najdublju istinu i neće je više brkati sa prividom koji većina ljudi drži za stvarnost i jednom pa zauvek daće mu svu mudrost i snagu neophodnu da svojoj sudbini kaže ne” (Petković, 1994: 373). Ukratko, prava književnost u *Sudbini i komentarima* više se odnosi na magijsko nego na stvarno, u smislu da magijsko implicitno kritikuje stvarnost. A to, kao što smo videli, važi i za *Hazarski rečnik* i *Opsadu crkve Svetog Spasa*.

Sva tri autora mudro ugrađuju svoju prozu u tokove kulturne i političke istorije tako što otvaraju vrata i prozore za neobična simbolička ulančavanja u kojima se stapaju mnogobrojni stvarni i mogući životopisi. Fikcija uključuje upotrebu čuda, ali je isto tako osobena vrsta preraspodele uzroka i posledica koje „otimaju” fikciju od istorije shvaćene kao

najobičniji redosled događaja. Čini se da proza ne odustaje od namere da kazuje istinu, barem ne sasvim, jer ona podriva ugovor između čitaoca i pisca, i u stvari neprestano udvaja književne namere – ovo je roman, ali nije sasvim izmišljen (fikcionalan), ovo jeste fikcija, ali nije priča o egzotičnim gusarima, već o istorijskim ličnostima Judi Haleviju, Svetom Ćirilu, Svetom Savi, kralju Milutinu ili Đorđu Brankoviću, čiji je fikcionalni život – kao i stvarni život – uronjen u mnoštvo istorijskih činjenica, verbalnih i vizuelnih reprezentacija.

Važno je pomenuti da se sva tri pisca koriste zapletom romana misterije. Pitanje preobraćenja Hazara ostaje otvoreno, sudbina Pavela Volkova je nejasna, razlozi koji se nalaze u pozadini opsade manastira su do kraja skriveni. Čitalac može biti zbunjen zbog izostanka odgovora na zagonetke postavljene u tekstu. U *Hazarском rečniku*, čitaocu nije lako da pomiri ne dva, nego čak tri kontradiktorna razumevanja istih događaja, jer je svaka zastupljena religija – hrišćanstvo, islam i judaizam – ubeđena da su se Hazari opredelili baš za nju. Petkovićev roman u potpunosti osporava mogućnost izlaganja tuđe sudbine, tako da je na koncu čitalac suočen sa samim sobom i prepušten razmišljanjima o prirodi književnog predstavljanja i svom mestu unutar njega. Petrovićev roman odvodi nas u Žiču na liturgiju, i ostajemo u nedoumici oko toga da li se istorija ponavlja ili ipak dopušta nove početke. Stoga se može zaključiti da ovi romani pokušavaju da stvore „osećaj vremena kao kaleidoskopa a ne kao sukcesivnu liniju koja vodi od Postanja do Apokalipse” (Hart, 2005: 9).

U našem svetu (ili u našim svetovima) liniju razdvajanja između stvarnosti i fikcije nije uvek lako povući – a to obično zahteva od književne fikcije da zamagljuje razlike između dokumenta i fikcije, i da sve vrste izuma i imaginarnih rekonstrukcija opremi „jamstvom” kako bi oni izgledali kao autentična dokumenta. Ali, kao što znamo (Kiš se poigravao sa tim u belešci koja prati *Enciklopediju mrtvih*), postoje stvarne činjenice koje su toliko ekstravagantne da izgledaju kao najbolje ili najluđe tvorevine mašte. Pavić, Petković i Petrović fragmentuju priču kako bi pronašli odgovarajući način borbe protiv banalnosti aktuelne stvarnosti. Oni grade kvazifikcionalne okvire za svoje pripovedanje, kojima su, kao začim, dodati dvosmisleni autoritet historiografije i elegičnost diskursa ljubavnog govora. Prostori ispunjavaju praznine u ljudskim dušama, pa ono što pokreće čudesne pustolovine može biti putovanje iz Rusije do Trsta i povratak u mađarsku ravnicu, let iz Izraela i sletanje u Veneciju... Ukratko, geografija ovih romana je takođe važan element njihovog magijskog realizma.

En Bauers tvrdi da se magijski realizam često usvaja zbog njegovih transgresivnih i subverzivnih svojstava (Bowers, 2004: 63), dok Majkl Hart naglašava da magijski realizam obuhvata i književnu tehniku i društvene prakse i ideologiju (Hart, 2005: 5). To važi i za romane kojima se ovde bavimo. Svi oni prizivaju magijski realizam kao mogući put izlaska iz istorije ili, bolje, kao put ka „novoj” istoriji. U sva tri romana naratori u istoj ravni teksta prihvataju i realističku i magijsku perspektivu stvarnosti, ali se nadovezuju i na modernističko narušavanje linearne naracije (koristeći se formom leksikona, me-

tafikcijom, hronikom i slično). Njihov magijski realizam konstruiše složene narative kako bi omogućio realistički kontekst za čudesne događaje. Povrh toga, ovi romani su takođe oblici alegorije, ali je otvoreno pitanje kakav je politički smisao tih alegorija. Čini se da oni dokazuju političku prirodu magijskog realizma: autori se oslanjaju na transgresivna i subverzivna svojstva magijskog realizma, dok u isti mah pokušavaju da ostvare revizije istorije. Ali, čini se da su takve revizije samo još jedan oblik eskapizma koji kritikuju, ili možda kretnja u pravcu metapolitičke ili čak metafikcionalne pozicije predodređene za (nacionalnu) zajednicu. Možemo li, shodno tome, govoriti o reformulaciji magijskog realizma u srpskom kontekstu u smislu potrage za metapolitikom, shvaćenom kao imunitet intelektualaca od „prljavog” i opresivnog savremenog političkog sveta, onako kako je on opažen osamdesetih i pogotovo devedesetih godina prošlog veka?

Pavić, Petković i Petrović su razvili narative karakteristične za „političku” granu magijskog realizma: njena optika usmerena je na otkrivalačke narative, odnosno na komemoraciju stvari skrivenih od zvanične istorije, sa ambicijom da se promeni sama forma kulturnog pamćenja. Mora se, prilikom čitanja ovih romana, uzeti u obzir kontekst njihovog nastanka, razdoblje u kojem je obnovljeni nacionalizam zahtevao novu „imaginarnu zajednicu”, spremnu da se suoči sa izazovima raspada Jugoslavije, postkomunizmom, kapitalizmom i nadirućim politikama moći. Primera radi, Endru Vahtel čita *Hazarski rečnik* kao roman koji je omogućio novi pogled na svet koji bi zamenio sintetički ideal jugoslovenstva utemeljen na osobenoj mešavini romantičarskih mitova i pokušaja modernizacije (Wachtel, 1998: 210).

Ali čini se da tu ipak postoji još nešto, nešto barem malo više što seže u one vredne tačke preplitanja poetike i politike književnosti. Umesto kritike usmerene protiv njihovog nacionalizma, ovde ćemo ponuditi malo drugačije razumevanje ovih romana, zasnovano na razumevanju deobe čulnosti u jednom haotičnom svetu, a ne u svetu apsolutno prozirnih moralnih aktera (to je svet u koji veruju ili koji postuliraju liberalni „moralisti”). Dakle, da vidimo, u zaključku, kako se ideja istoričnosti i ideja sudbine, koje su obeležile raspravu o ova tri romana, mogu razumeti iz savremene perspektive.

Kaže se da magijski realizam ima velike političke mogućnosti i da je njegova latino-američka grana često zaokupljena perspektivama ljudi koji nemaju političku moć (Bowers, 2004: 31). Ojang ispravno zaključuje da su savremeni „magijski realizam i fantastika podjednako obuzeti imperijalizmom i imperijom, nacionalizmom i državom-nacijom” (Ouyang, 2005: 19). Ovo važi i za srpske romanopisce kojima se bavimo. Pitanje političke moći je podjednako prisutno u figuri Hazara, u liku Pavela Volkova koji postaje diplomata samo da bi bio bukvalno katapultiran iz istorije, kao i kroz priču o „večnoj” bugarskoj i kumanskoj opsadi manastira Žiča. Ovi romani prizivaju osobenu strategiju čitanja koja bi „tumačila naročite instance magijskog unutar inače realističke proze kao ništa drugo do alegorije” (Faris, 2004: 20). Svet(ovi) u našim romanima su obeleženi dubokim pukotinama, podelama između Zapada i Istoka, moćnih i nemoćnih, kao i različitim verzijama hrišćanstva. Ali, kao što je već rečeno, iako je navodno kritički usmerena ka metanara-

tivima, ova osobena naklonost prema (političkoj) alegoriji se ipak može posmatrati kao povratak metanarativa, jer linije koje se na taj način povlače mogu biti sporne: ove linije su van svake sumnje etničke, pa se čini da isuviše lako prenose moderni nacionalizam u prošlost zaboravljajući da „traumatična” vrsta nacionalizma ubrzano postaje zaboravljena, aproprirana ili (zlo)upotrebljena u savremenom svetu potrošnje i profita.

Tako stižemo do ključnog paradoksa narativne politike ova tri romana: izgleda da oni dele verovanje da postoji središte nacije, ali da je to središte duboko skriveno od pripadnika te iste nacije, te da je njegovo otkrivanje vrednost po sebi. U središtu ovih alegorija nalazi se ideja da je nacionalna kultura nešto što se nalazi u isti mah iznad i ispod istorije i politike, te da je funkcija romana da povrati ovu ideju iz navodnog zaborava. Ali kako ono što je temeljno i bitno za jednu zajednicu može postati sasvim skriveno od nje same i zašto bi pisci bili svetlost u toj tami? Čini se da celom ovom ambicioznom poduhvatu, barem u trenutku njegovog nastanka, nedostaju ironija – i autoironija – utemeljena na ideološkim kriterijumima za mehanizme uključivanja ili isključivanja koji određuju meru otpora i prihvatanja revizije istorije. U najgorem slučaju, to je stav koji preti da redukuje mnoštvo političkih, intelektualnih, kulturnih i književnih fenomena na nekakvo lagodno ili „veselo” otkrivanje smisla ili „sudbine”. Na sreću, sva tri romana promovišu palimpsestizam kao oblik znanja, pa ovo skriveno političko jezgro postaje sama srž njihovih čisto poetičkih traganja. Pisци ipak nisu političari shvaćeni kao tehnolozi moći već su političari književnosti, tako da njihova neobična de-konstruktivna potraga za specifičnom realnošću kulture usred fantastike u isti mah postaje njihova znatna literarna vrlina, nešto vrlo zavodljivo, gotovo ingeniozno, jer je ta „tvrda” realnost za kojom tragaju osuđena na to da bude neuhvatljiva, tako da se pisanjem obuhvata nešto što se ne može obuhvatiti, premda se, kako pokazuju i navedena dela, prema njemu moramo odrediti.

Konačno, nije dovoljno samo reći ne „sudbini”. Preduslov za prostu promenu sudbine – poznavanje istine – nažalost nije, kao što pokazuju ovi romani, nimalo jednostavno ostvariti u svetu postmoderne mnoštvenosti u kojem živimo. Ali ideja o istini je neophodna osnova svake zaista praktično-političke akcije u pravcu emancipacije i stvaranja boljeg sveta. Kada čitamo ove romane danas, čini se da nam je, umesto nostalgичnih evokacija istinitosti, potrebnije rvanje oko toga šta ljudi uopšte mogu da vide na horizontu mogućih istina o sebi i svetu. Zaista, ako postoji mnoštvo istorijskih perspektiva – kao što naglašavaju naratori sva tri romana – kako da validirate neku od njih te i dalje ostanete sumnjičavi u pogledu metanarativa?

Na koncu, postavlja se pitanje: da li je ovakvo pisanje tek neka vrsta eskapizma ili u njemu odjekuje neka konkretna politička ideja? Utisak je da ovi romani zapravo nude u isti mah obe mogućnosti. Mora se priznati da je veoma teško reći da li je ovo dekonstruktivni ili rekonstruktivni magijski realizam, jer on otvoreno priznaje relativizam, naročito u ravni metafikcije, ali u ravni istorijske interpretacije govori o istoriji kao o kolektivnom metanarativu. Magijski realizam uistinu pokazuje „otpor, subverziju i rekon-

figuraciju onoga što bi se moglo nazvati „moderna zapadna epistemologija” (Ouyang, 2005: 16), ali se na trenutke čini da ideja kulture priziva upravo one odnose moći koje želi da podrije. Iako se sva tri romana usredsređuju „na magijski, natprirodni suptekst koji de-luje unutar vidljive, realne ravni ljudskog stanja” (Hart, 2005: 3), oni takođe grade fikci-onalne svetove koji podsećaju na svet u kojem živimo, ali se mora reći da je u njima – po-smatrano iz današnje perspektive koja uzima u obzir lokalnu i globalnu politiku – teret istorije i njene „atavističke arhive” (Hart, 2005: 3) ipak na trenutke pretežak.

NAPOMENA AUTORA: Prethodna verzija rada pisana je po pozivu na engleskom jeziku za te-mat o magijskom realizmu u istočnoevropskim književnostima i objavljena u časopisu *World Literature Studies* (VIII/2, 2016, str. 64–75) pod naslovom „Magical realism and the politics of narrative: historical postmodernism in contemporary Serbian novel”. Ova, prerađena verzija deo je rukopisa nove knjige pod radnim nazivom *Slutnja kraja: istorija i savremenost u srpskoj prozi od Andrića do danas*, koja bi trebalo da bude objavljena ove godine u izdanju Kulturnog centra Novog Sada.

LITERATURA:

- Bahun-Radunovic, Sanja (2008). “The Dictionary of the Khazars”. U: *The Facts on File Companion of the World Novel: 1900 to the Present*. Ur. Michael D. Sollars, 223–224. New York: Facts on File.
- Bowers, Maggie Ann (2004). *Magic(al) Realism*. London and New York: Routledge.
- Vladišić, Slobodan (2010). „Opsada crkve Svetog Spasa i istoriografska metafikcija”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XXXV/2.
- Wachtel, Andrew Baruch (1998). *Making a Nation, Breaking a Nation: Literature and Cultural Politics in Yugoslavia*. Stanford: Stanford University Press.
- Damrosch, David (2003). *What is World Literature?*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Zamora, Lois Parkinson (2005). “Swords and Silver Rings: Magical Objects in the Work of Jorge Luis Borges and Gabriel García Márquez”. U: *A Companion to Magical Realism*, ur. Stephen M. Hart i Wen-chin Ouyang, 28–45. Woodbridge: Temesis.
- Ilić, Saša (2006). „Opsada srpske književnosti juče, danas, sutra”. *Beton*, 20. 6. 2006. <http://www.elektrobeton.net/mikser/opsada-srpske-knjizevnosti-juce-danas-sutra/>
- Jameson, Fredric (1991). *Postmodernism or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso.
- Lachmann, Renate (2004). “Cultural memory and the role of literature”. *European Review*, sv. 12, br. 2, 165–178.
- Liotar, Fransa (1988). *Postmoderno stanje*. Prev. Frida Filipović. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.
- Nicol, Bran (2009). *The Cambridge Introduction to Postmodern Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ouyang, Wen-chin (2005). “Magical Realism and Beyond: Ideology of Fantasy”. U: *A Companion to Magical Realism*, ur. Stephen M. Hart i Wen-chin Ouyang, 13–22. Woodbridge: Temesis.
- Pavić, Milorad (1984). *Hazarski rečnik*. Beograd: Prosveta/BIGZ.
- Paz, Octavio (1988). *Sor Juana or The Traps of Faith*. prev. Margaret Seyers Peden, Cambridge: Cambridge University Press.
- Petković, Radoslav (1994). *Sudbina i komentari*. Beograd: Vreme knjige.
- Petrović, Goran (2001). *Opsada crkve Svetog Spasa*. Beograd: Narodna knjiga / Alfa.
- Shaw, Donald L. (2005). “The Presence of Myth in Borges, Carpentier, Asturias, Rulfo and García Márquez”. U: *A Companion to Magical Realism*, ur. Stephen M. Hart i Wenchin Ouyang, 46–54. Woodbridge: Temesis.

- Faris, Wendy B. (2004). *Ordinary Enchantments: Magical Realism and the Remystification of Narrative*. Nashville: Vanderbilt University Press.
- Hart, Stephen M. and Wen-chin Ouyang, ur. (2005). *A Companion to Magical Realism*. Woodbridge: Temesis.
- Hart, Stephen M. (2005). "Magical Realism: Style and Substance". U: *A Companion to Magical Realism*, ur. Stephen M. Hart i Wen-chin Ouyang, 1–12. Woodbridge: Temesis.
- Hutcheon, Linda (1989). "Historiographic Metafiction Parody and the Intertextuality of History". *Intertextuality and Contemporary American Fiction*. Ur. O'Donnell, P. i Robert Con Davis. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 3–32.